

EDUCACIÓN DA SENSIBILIDADE ARTÍSTICA

Segunda parte: Vivencia plástico-musical¹

Blanca María Rodríguez González

Titulada en Música

Blanca Nieves González García

Colexio Público Lagoas III de Ourense

Mario Germán Rodríguez Mosquera

Inspección de Educación de Ourense

INTRODUCCIÓN

“Acerca-lo neno, dende os primeiros momentos da súa escolaridade, ó mundo da arte”, foi o obxectivo que lle asignamos á experiencia levada a cabo nos cursos 1991-1992 e 1992-1993 nun centro público da cidade de Ourense, experiencia recollida, na súa Primeira Parte, no número 5 da *Revista Galega do Ensino* na que nos centrabamos, case exclusivamente, na vivencia artístico-plástica, dándolle entrada nesta Segunda Parte do traballo, sen abandonar aquela, á vivencia musical. Consideración conxunta, agora, de ambas, como resposta obrigada ó principio interdisciplinar que debe presidir toda acción formativa, fun-

damentalmente nos primeiros anos de escolaridade. Principio que se ben compromete necesariamente as distintas materias nas que se estrutura o currículo, debe afectar dun modo particular a aquelas entre as que, por razóns conceptuais ou teleolóxicas, existe unha maior relación; tal é o caso da educación plástica e a educación musical, integradas, ambas, na área máis ampla da educación artística. Motivo suficiente para un tratamento conxunto das dúas disciplinas, ó que habería que engadir razóns de mutuo apoio motivacional e metodolóxico entre unha e a outra.

Partiamos na primeira parte do traballo do suposto da temperá predisposi-

1. Centro onde se levou a cabo a experiencia: C.P. Lagoas III, de Ourense. Alumnos participantes: 25 alumnos de Educación Infantil e 30 alumnos de Educación Primaria. Profesoras que tomaron parte na experiencia: María Isabel Rodríguez Ulloa e Blanca N. González.

ción do neno cara ó mundo da arte -suposto consolidado ó longo da nosa experiencia-, que alí referíamos especificamente á arte plástica e que aquí facemos extensivo ó mundo musical. Tamén insistiamos no papel de primeira orde que pode, e debe, desempeña-la escola no desenvolvemento da capacidade artística do neno -calquera que sexa a súa manifestación -, ó tempo que aludiamos ás actitudes negativas derivables dunha educación artística mal levada a cabo.

ESTRUCTURA DA SEGUNDA PARTE DO TRABAJO

Esta segunda parte do traballo quedou estruturada, á vez, en dúas fases complementarias. Na primeira delas dáse un proceso de formación /sensibilización musical, ó que segue un programa xa ensaiado en cursos anteriores. Nel combinábase o canto coas audicións musicais; o ruído, co silencio; a poesía e o ritmo, coa linguaxe plástica; e o movemento corporal, a discriminación de voces e sonidos, co coñecemento dos instrumentos e os seus sons. Intensificábase, iso si -dada a índole da investigación emprendida-, as audicións musicais, tanto no tempo adicado ás mesmas, coma no seu número e variedade. Na segunda das fases anteriormente sinaladas, deuse entrada -co que se facían xa presentes tódolos elementos da experiencia que anunciáramos no noso plan de traballo-, a algunhas obras de pintura que no curso anterior gozaran da preferencia dos alumnos, pónoas agora en

relación con grandes creacións do mundo da música, non sempre etiquetadas como "obras indicadas para nenos".

Primeira fase

Antes de pasar a concreta-las referencias que guiaron a programación da formación musical nesta primeira fase do traballo, quizais sexa oportuno recolle-lo criterio de autores que se teñen pronunciado sobre o sistema máis idóneo para inicia-lo alumno nesta área da educación.

Sen que poida dicirse que se teñan producido posturas enfrontadas entre os expertos á hora de pronunciarse sobre o punto de partida máis axeitado para introduci-lo neno no eido musical, si teñen existido diferencias de matices no enfoque do proceso. Uns salientan o desenvolvemento sensorial-auditivo (Murray Schafer, 1985; Willens, 1994); outros, o coñecemento e emprego dos instrumentos musicais (Gimenez Morell, 1984), ou as audicións de música, por consideralas o mellor medio de motivación (Aymerich, 1974; Lehmann, 1992; Hernandez Moreno, 1993; Palacios, 1994, citando só autores moi coñecidos); algúns consideran que a pedagogía musical debería iniciarse polo canto (Lorente, 1980); e para outros a poesía é a base sobre a que se debe fundamenta-la ensinanza musical (C. Sanuy, 1993). En todo caso, convén subliñar que ó estar relacionados, en maior ou menor medida, cada un destes aspectos, a atención dun determinado autor a un deles

non exclúe a debida consideración sobre os outros.

Nas aulas da nosa experiencia ten resultado moi motivador o contacto do neno cos instrumentos musicais. Un contacto directo cos instrumentos con que conta o centro (algúns deles construídos na propia escola, labor que facilitaron moito os manuais de Lorente, 1980, e de Lehmann, 1992); a través de libros ilustrados e de diapositivas tomadas deles (resultando, neste senso, extremadamente claro o libro de Ardley, 1990, *La Música*); por medio de carteis (*Instruments of the symphony orchestra*, Ricordi, Milan), para o seu recoñecemento visual; e -o verdadeiramente importante- a través dos propios instrumentos, de vídeos, discos e cintas para a percepción do seu son.

Nada hai máis natural có canto e a poesía para introduci-lo neno no mundo máxico da música. A poesía, o canto e o ritmo deles inician e acompañan toda a acción formativa do neno, coordinan o movemento do seu corpo, fanlle soportables os números e as letras e ensínanlle o nome dos animais e das cousas. ¿Cómo prescindir, pois, do canto para incorpora-lo neno ós dominios da música, cando o canto parece formar parte da propia esencia do neno?.

Dende hai anos, as audicións musicais veñen formando parte da programación escolar cotiá das aulas nas que se levou a cabo a presente experiencia. Audicións que inclúen música popular,

música clásica e música moderna de calidade recoñecida. Música doutro tipo teñen oportunidade de escoitala noutros ámbitos e noutros momentos. O apartado de música clásica inclúe os nomes de Prokofiev, Shuman, Bizet, Debussy, Saint-Saëns, Britten, Haydn, Ravel e Tchaikovsky; autores, todos eles, de obras "para nenos", ou que evocan o tempo da infancia (e das que se da referencia, entre outros, en Gimenez Morell, 1984, Hernandez Moreno, 1993, Palacios, 1994). Trátase dunha selección á que, na nosa experiencia, engadímo-los nomes doutros autores clásicos, tamén consagrados (Vivaldi, Mozart, Beethoven, Brahms, Wagner, ...), e aínda de autores de música clásico-moderna (Satie, Varesse, Cage, Messiaen).

Os presupostos anteriores veñen traza-lo marco no que se ten desenvolvido a programación musical "ordinaria" nas aulas da nosa experiencia, tanto en cursos precedentes coma na fase de investigación que estamos a analizar. Programación que tomando como base os deseños curriculares oficiais de educación infantil e educación primaria recolle, xunto coas iniciativas propias, as aportacións de Willens (1962) Hemsy de Gaínza (1964) Formaro de Genero (1978) Lorente (1980) Lago Castro (1983), entre as doutros autores e aínda as orixinais aportacións de Murray Schafer (1985), un heterodoxo da formación musical. Unha programación na que aquí non nos estenderemos, por non ser obxectivo fundamental do presente estudio, aínda que resumiremos, a maneira

de exemplo, a actividade realizada nunha das sesións:

Experiencia VI

Obxectivos: Percepción do ritmo (rápido-lento) e da intensidade (forte-débil) dunha composición musical, e a súa representación gráfica e mímica.

Nivel dos alumnos: Educación Infantil, cinco anos.

Material: *Danzas Húngaras* (fragmento), de Brahms. *As Aventuras de Mercurio* (fragmento), de Satie. Papel de empapelar, folios, ceras, tizas de cores.

Desenvolvemento:

- Primeiro momento: Os nenos escoitan os fragmentos musicais en silencio.

- Segundo momento: Escoitan as cintas de novo, pero agora realizando os movementos (rápido-lento, forte-suave) que lles suxiren as pezas musicais. E cos movementos aparecen imitacións de animais, de reis e princesas, do vento e da choiva.

- Terceiro momento: Os nenos debuxan nun folio a imaxe ou escena que lles inspira a música da súa preferencia. A continuación pegan o folio, ou recorte do debuxo, na parte central dun papel de empapelar de tamaño maior.

- Cuarto momento: Sobre a parte do papel de empapelar non ocupada polo debuxo, os nenos trazan signos e empregan cores de acordo coa intensidade e rapidez da peza musical escollida por cada un deles.

Segunda fase

Nesta fase da segunda parte do traballo de investigación inténtase que o neno asocie *música* e *obra de arte plástica*, mediante a elección da “música máis adecuada” para algúns dos cadros polos que o curso anterior se sentira máis atraído; para un mellor estudio da implicación entre aquelas, deixamos reducida a mostra soamente a tres:

- *San Xurxo liberando a Princesa*, de Ucello
- *O cabalo azul*, de Marc
- *As cigañas voando*, de Lesticov

Cada sesión iníciase coa exposición da diapositiva correspondente a cada un dos cadros. Como consecuencia das experiencias de “sensibilización plástica” levadas a cabo no ano anterior, as obras de pintura presentadas son rapidamente recoñecidas pola case totalidade dos alumnos. Hai un breve diálogo sobre o cadro, recordando algúns aspectos do mesmo e pedindo novas precisións á profesora. Sen abandonar a visión da diapositiva, vanse pondo sucesivos fragmentos musicais -previamente seleccionados polas profesoras e demais membros do equipo de investigación, de acordo coas características da correspon-

dente obra pictórica-, e procúrase que os nenos fagan comentarios sobre a adecuación de cada unha das pezas musicais ó cadro que teñen a vista. A cada fragmento musical segue a votación dos nenos, a man alzada, se o alumno considera axeitado o fragmento á obra pictórica presentada. Cada alumno pode "considerar axeitado" máis dun fragmento, traducíndoo así na correspondente votación. O feito de que as audicións sobre o mesmo cadro fosen realizadas en sesións distintas, non debería ter alterado os resultados da votación, xa que prioritariamente non se trataba de comparar cada frag-

mento musical cos demais, senón de xulga-lo mesmo con criterios de adecuación á obra plástica presentada. En todo caso, importaban moito menos os resultados da votación có proceso de análises e comentarios realizados polos nenos.

En experiencias sucesivas, os alumnos buscaron a música máis concorde cos debuxos realizados por eles mesmos; ou, noutro caso, a partir dun fragmento musical, eles fixeron os seus propios debuxos.

San Xurxo liberando a princesa. Ucello

"É unha música moi bonita, que lle dá forza ó cabaleiro" (Música das Cruzadas).

"óese como berra o dragón e como arrastra as cadeas" (Música de Pink Floyd).

"¿Quen é a que está cantando? Debe se-la Princesa prisioneira" (Música de Berlioz).

Figura 1

Primeiro cadro

San Xurxo liberando a princesa,
de Ucello

Audición de pezas musicais (fragmentos que, en ningún caso, excedían de tres minutos, e que xunto cos comentarios dos nenos consumiron boa parte de tres sesións de tarde):

1- *Quinta estampa*, anónimo francés do século XIII (música de cruzadas)

2- *One of these days*, de Pink Floyd

3- *A Walkyria*, de R. Wagner

4- *Ionización*, de Edgar Varese

5- *Romeo e Xulieta*, de Héctor Berlioz

6- *Sinfonía do Novo Mundo*, de Antón Dvorak

Puntuación outorgada polos nenos a cada unha das pezas anteriores mentres tiñan á vista o cadro desta experiencia:

Anónimo francés do século XIII:	27 votos.
Música de Pink Floyd:	30 votos.
Música de Wagner:	16 votos.
Música de Varese:	22 votos.
Música de Berlioz:	21 votos.
Música de Dvorak:	31 votos.

Algúns comentarios realizados polos nenos á vista do cadro, e tendo

como fondo musical cada unha das pezas anteriores (ver figura 1):

Música de Cruzadas:

“Aquí aparece que o cabaleiro vai moi rápido”.

“Esta música non parece que lle quede moi ben”.

“É unha música moi bonita que lle dá forza ó cabaleiro”.

Música de Pink Floyd:

“Escoitade, óese alento do dragón: ah, ah, ah. Aí chega o cabaleiro, ven lonxe e trota de présa”.

“óese como berra o dragón e como arrastra as cadeas”.

“¡Ai, profe! Eu non resisto os berros do dragón”.

“Esta é guay, óense as loitas contra as armaduras”.

“Xa suspirou, Xa morreu”.

“Eu non voto, porque quero oír outras”

Música de Wagner:

“Esta tamén está ben”.

“É moi importante esta música”.

“Esta ópera a mín gústame moito”.

“Fala o cabaleiro e constéstalle a princesa”.

(Algúns nenos fan coma se cantasen, outros coma se tocasen algún instrumento, e outros fan xestos de director de orquestra).

Música de Varese:

"Esta música xa a oímos cando nola puxeches para os debuxos raros. Dá medo tamén".

"Eu oio como o gradón chía na cova".

"Si, e como arrastra as cadeas".

"O chin, chin é que lle gotea o sangue".

"A princesa tamén grita".

Música de Berlioz:

"Isto é ópera, ¿verdade?".

"Quen é a que está cantando? Debe se-la princesa prisioneira".

(Os nenos, entusiasmados, fan xestos no asento, coma se cantasen ópera. A profesora anima a un neno a que represente a princesa prisioneira. O neno colócase diante do cadro e comeza a xesticular, mentres soa a música de Berlioz. Aplausos dos nenos. "É coma no teatro, é coma na tele", dicían algúns pequenos).

"Esta cinta vaille ben, pero íalle mellor outra cinta".

Música de Dvorak:

"¿Que importante é esta música!"

(Os nenos volvían imita-los instrumentos da orquestra).

"Xa ven o cabaleiro. A princesa está moi soa".

"O dragón roxe". (Uns nenos, por xestos, imitaban o dragón; outros imitaban o cabaleiro. O neno que anteriormente representara a princesa, movía os brazos coma se fose un dragón voador.

Unha das nenas máis pequenas púxose diante do dragón, coas máns xuntas facendo de santa-princesa.)

"Eu son o cabaleiro", dicía un neno facendo que loitaba co dragón e que lle cravaba unha lanza.

Como esta última cinta tivo practicamente tantos votos coma a segunda, dicidimos levalas a un desempate. Para iso, escoitámo-las cintas de novo, gañando agora, mais claramente, a música de Pink Floyd. Xa rematando a terceira sesión, puxemos unha vez mais a Pink Floyd, pedíndolles ós nenos que completasen o "antes " e o "despois" da escena representada no cadro de Ucello que tiñan á vista. Estas foron algunhas das súas respostas:

"Antes o cabaleiro viña cabalgando".

"Si, antes o cabaleiro foi avisado por unha pomba".

"Non, pero antes o dragón rapta a princesa".

"Non, pero antes ten que estar o dragón só na cova".

"Non, pero tamén o cabaleiro facía aventuras".

"Era don Quijote que andaba polo mundo".

"Despois o dragón queda morrendo".

"Non, mellor que vai voando moi lonxe".

"A princesa monta no cabalo do cabaleiro, e vanse".

"E logo casan a princesa e o cabaleiro".

En días sucesivos, os alumnos de segundo de Educación Primaria, amosándose moi interesados coa actividade levada a cabo, realizaron debuxos e escribiron relatos alusivos á experiencia vivida, ó tempo que ilustraban o traballo realizado con obras musicais traídas das súas casas, ofrecendo as súas aportacións á consideración dos demais nenos.

Segundo cadro

O cabalo azul, de Marc.

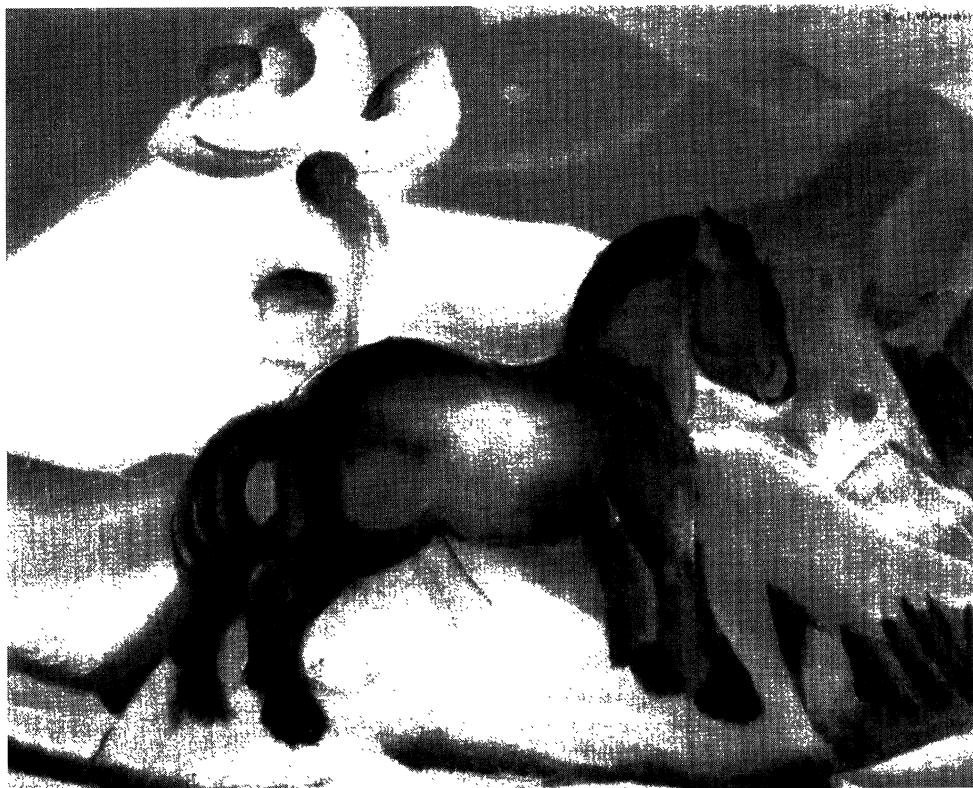
Audicións musicais (levadas a cabo en dúas sesións de tarde):

1- *Seis cancións castelás*, de Guridi. Interpretadas por T. Berganza.

2- *Xogo de nenos*, de Bizet.

3- *Concerto de trompeta*, de Telemann.

4- *Ruslan e Ludmila* (obertura), de Glinka.

O cabalo azul. Marc

"Esta, esta. Esta música esá moi ben. Ademais soa como se o cabalo levase cascabeis" (Música de Bizet).

"Esta música tamén é moi bonita. E parece un soldado galopando. É mellor cá outra" (Música de Telemann).

Figura 2

Resultados das votacións:

- *Seis cancións castelás*: 18 puntos.
- *Xogo de nenos*: 34 puntos.
- *Concerto para trompeta*: 23 votos.
- *Russlan e ludmila*: 26 votos.

Comentarios dos nenos en relación co cadro (Figura 2):

“É o cabalo do ano pasado. O poni. ¡Que bonito!”

“¿De que están feitas esas cores?: ¿con cera, con tiza mollada? Na caixa non temos esas cores”.

“¿É de cor vermella a casaña do cabalo?”

Música de Guridi:

“A música é bonita, pero ó cabaliño non lle vai moi ben; vanlle mellor as cores que hai arredor”.

Música de Bizet:

“Esta, esta. Esta está moi ben. Ademais, ata soa coma se levase casca-beis”.

“Profe, mira. Eu toco a frauta desta música”.

“Pois eu toco os timbais”.

“Eu toco o tambor e tamén a trompeta. Mirade”.

(Os nenos fan xestos coma se tocasen instrumentos.)

Música de Telemann:

(Varios nenos imitan o toque da trompeta).

“Esta tamén é moi bonita e parece un soldado galopando. E mellor cá outra música”.

“Esta é fenomenal, pero aínda é mellor a outra”.

Música de Glinka:

“Con esta música o cabalo vaise pór a trotar”.

“Pois a min gústame mais outra música para que estea quieto o cabalo”.

Nos días seguintes, leváronse a cabo actividades similares ás realizadas na experiencia anterior (relatos escritos por parte dos alumnos de segundo de Primaria, debuxos e selección de pezas musicais).

Terceiro cadro

As cigoñas voando, de Lesticov

Audicións musicais (as audicións, cos comentarios correspondentes desenvolvéronse en tres sesións):

- Música de Fuxan os Ventos.

- *Sinfonía nº 4 en La Maior*, de Mendelsson.

- *Caprichos para violín*, de Paganini.

- *Sinfonía nº 409 en Sol Menor*, de Mozart.

- *Tocata e fuga en Re Manor*, de J. S. Bach.

- *Obertura de O Barbeiro de Sevilla*, de Rossini.

Votacións realizadas polos nenos:

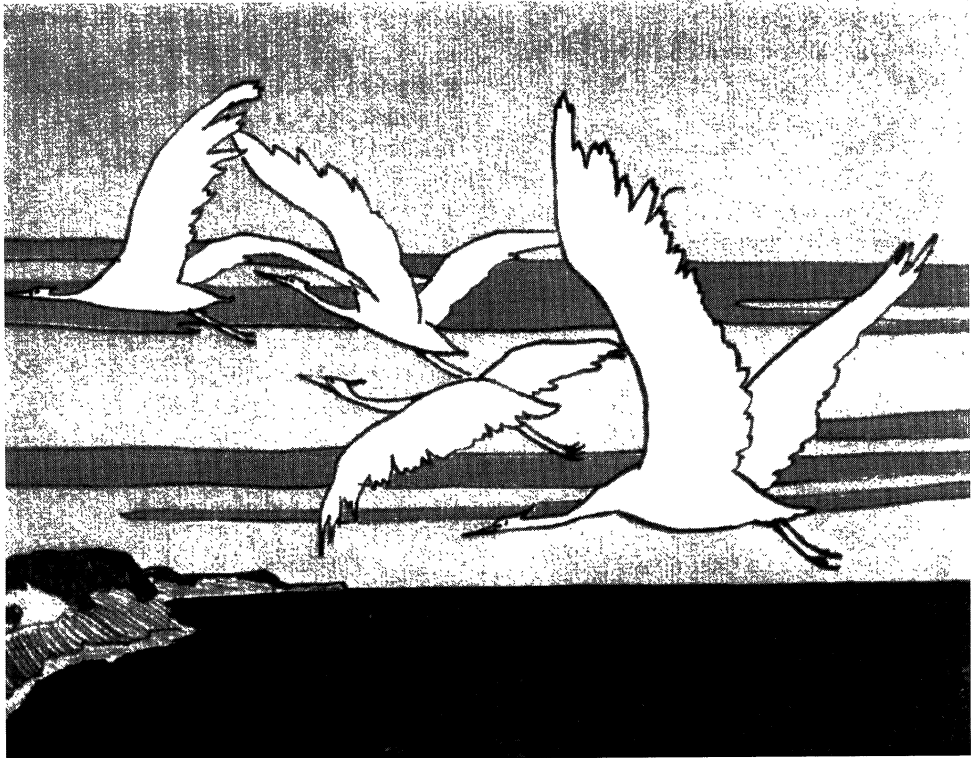
-Música de Fuxan os Ventos:	33 votos.
- Música de Mendelsson:	18 votos.
-Música de Paganini.	20 votos.
-Música de Mozart:	29 votos.
-Música de Bach:	16 votos.
-Música de Rossini:	28 votos.

Desenvolvemento da experiencia:

Despois dunha breve exposición do cadro da experiencia, pedíuselles ós nenos de segundo de Educación Primaria que desen a súa propia versión gráfico-

pictórica do voo da cegoña a distintas horas do día (amencer, mañá, mediodía, tarde e noitiña), cambiando a cor do sol e do ceo. Pola súa parte, os nenos de educación infantil fixeron representacións mímicas do voo das cegoñas, da construción dos niños, da procura de alimentos e do descanso.

Na seguinte sesión, e antes de expor novamente o cadro de Lesticov, pasáronselles diapositivas de animais (un lagarto, unha cobra, un sapo, un

As cegoñas voando. Lesticov

"Unha cegoña cae ferida. Os seus fillos choran e ela non os pode oír" (Música de Paganini).

"As cegoñas van voando moi contentas" (Música de Mozart). "É o nacemento das cegoñas" (Música de Rossini).

Figura 3

peixe, un niño de garzas, e viron, novamente, *O Cabalo Azul*, de Marc, que os fixo prorromper en aplausos).

Mentres se expuña a diapositiva de Lesticov, foron escoitando seis fragmentos musicais correspondentes ás obras ás que se fixo referencia máis arriba, dando orixe, entre outros, ós seguintes comentarios:

Música de Fuxan os Ventos:

"Parece coma se estivesen cansas as cegoñas".

"Deben estar chamándose para botarse a voar".

Música de Mendelsson:

"Parece que van beber".

"Si, as cegoñas deben de ter moita sede".

Música de Paganini:

(Este fragmento, aínda sen se-lo máis votado, deu lugar a moitos comentarios por parte dos nenos)

"Non soporto o violín. Vólveme louca".

"Non, é que move os dedos nunha corda grosa".

"Parece unha cegoña despistada".

"Cae, a pobriña. E ten pena porque quere volver onda os seus fillos".

"Foi buscar comida e pauciños para face-lo niño. Agora, ó subir para o niño, cáelle parte da carga e ponse nerviosa".

"Unhas avisan as outras para emigrar".

"Cae ferida, os fillos choran e ela non os pode oír".

"Foron para o pobo e alí fixeron os niños".

"É unha cegoña que sente pena polos seus fillos".

"Está moi apenada buscando insectos ó atardecer".

"Unha aguia ataca o niño dos cegoñiños".

"Un cazador persegue a cegoña cunha escopeta".

"Ten unha ala ferida e cae en picado".

Música de Mozart:

"É unha música moi bonita".

"As cegoñas van voando moi contentas".

Música de Bach:

"En Celanova hai un órgano na igrexa que toca o mesmo ca este".

"¿En Ourense tamén hai órganos? ¿Onde?"

"Parece coma se a cegoña non soubese voar, e cae porque está aprendendo".

"Unha aguia atacou o niño e a cegoña atopou morto o seu fillo".

"Un home cunha escopeta ataca o niño e a nai defende os seus fillos a picadas".

Música de Rossini:

“É o nacemento das cegoñas”.

“As cegoñas teñen frío, e márchanse”.

REFLEXIÓNS SOBRE A EXPERIENCIA LEVADA A CABO

Ó longo destas experiencias as profesoras puideron constatar que os nenos asistiran verdadeiramente compracidos ás sesións plástico-musicais nas que participaron. Os alumnos sempre amosaron un gran entusiasmo con este traballo, tanto na preparación de actividades coma durante o seu desenvolvemento e posteriores aplicacións. Foi notoria -como en ningunha outra actividade da clase- a participación dos nenos na disposición e recollida de materiais, na orde e limpeza da aula e, sobre todo, na realización das actividades específicas da experiencia. Os nenos celebraron o encontro coas obras de arte plástica das que tiveran coñecemento no ano anterior, e aínda que non eran novidade para eles as audicións musicais, seguíronas agora cun grao de interese nunca acadado en cursos precedentes. Cada experiencia plástico-musical de carácter perceptivo foi seguida de creacións plásticas dos propios alumnos, para as que seleccionaron as pasaxes musicais que consideraron máis axeitadas; en ocasións, esta selección foi realizada polo conxunto da clase. Música e

debuxo que, no caso dos alumnos de segundo de Primaria, serviron para ilustrar relatos escritos por eles e nacidos como froito destas experiencias.

En suma, e a xulgar polas reaccións dos nenos, estas actividades resultaron moi gratas para eles, quedando favorablemente dispostos -ó noso entender- para posteriores vivencias plástico-musicais, obxectivo último do traballo por nós emprendido.

BIBLIOGRAFÍA

- Ardley, N. (1990): *La Música*, Altea, Madrid.
- Aymerich, C.M. (1974): *Expresión y arte en la escuela* (Expresión musical), Teide, Barcelona.
- Formaro de Género, M.F. (1978): *Actividades musicales para niños en edad preescolar*, Kapelusz, Buenos Aires.
- Francés, R. (1985): *Psicología del arte y de la estética*, Akal, Madrid.
- Giménez Morell, M.T. (1984): *La música en la escuela*, Paidós, Barcelona.
- Hemsey de Gaínza, V. (1964): *La iniciación musical para el niño*, Ricordi, Bs. Aires.
- Hernández Moreno, A. (1993): *Música para niños*, Siglo XXI, Madrid, 2ª ed.
- Lago Castro, P. (1983): *Música y plástica en la escuela*, Marisiega, Madrid.
- Lapierre, A. (1977): *Educación psicomotriz en la escuela maternal*, Científico-Médica, Madrid.
- Lehmann, E. (1992): *Canta, toca, brinca y danza*, Narcea, Madrid.
- Lorente, R. (1980): *Expresión musical en preescolar y ciclo preparatorio*, Narcea, Madrid.
- Murray Schafer, R. (1985): *Limpieza de oídos*, Ricordi, Buenos Aires.

Palacios, F. (1994): "La audición musical, punto clave en la formación artística", *Revista Aula*, 24, 22-26.

Sanuy, C. (1993): *Cascabelea*, Narcea, Madrid.

Sanuy, M. , e C. Sanuy (1982): *Música, maestro*, Cincel, Madrid.

Willens, E. (1962): *La preparación musical en los niños más pequeños*, Eudeba, Buenos Aires.

Willens, E. (1994): *El valor humano de la educación musical*, Paidós, 2ª ed., Barcelona.